УДК 94(470.41)

Э.К. Сәлахова

ЮГАРЫ ҺӘМ ТҮБӘН МӘТӘСКӘ АВЫЛЛАРЫ ТАРИХЫННАН

Статья посвящена истории татарских деревень Заказанья – Верхние и Нижние Метески. Автор дает информацию о ранней истории названных населенных пунктов, показывает взаимосвязь деревень Большие Метески нынешнего Тюлячинского района РТ с деревнями Арского района – Верхние и Нижние Метески. В публикации большое внимание уделяется к истории периода XIX – начала XX в. Статья содержит богатый материал о духовных лицах, об их просветительской деятельности в регионе, также об истории мечетей и повседневной жизни населения.

Ключевые слова: история населенных пунктов, история Метески, история татарского народа, краеведение, образование, медресе, шакирды.

The article is devoted to the history of the Tatar villages of Zakazanye – Upper and Lower Meteski. The author gives information about the early history of these settlements, shows the relationship of the Big Meteski villages of the current Tyulyachinsky district of the Republic of Tatarstan with the villages of the Arsky district – Upper and Lower Meteski. The publication pays great attention to the period of history of the XIX – early XX centuries. The article contains rich material about clergy, about their educational activities in the region, as well as about the history of mosques and the daily life of the population.

Keywords: history of settlements, history of Meteski, history of the Tatar people, local history, education, madrassas, shakirds.

Казан артында хәзерге Арча районына керә торган ике Мәтәскә авылы яшәп килә: аның берсе – Югары Мәтәскә, икенчесе – Түбән Мәтәскә. Е.И. Чернышев Казан ханлыгы авыллары исемлегендә Мәтәскә атамасы кергән сигез авылны атый. Гадәттә, исемнәре охшаш авыллар арасында якын бәйләнеш була, ул я территориаль яктан, я нәсел туганлыгы белән дә билгеләнергә мөмкин. Халык риваяте буенча, Түбән Мәтәскәне нигезләүчеләр Югары Мәтәскә авылы кешеләре булган, ә Югары Мәтәскә җирләренә килеп авыл булдыручылар хәзерге Теләче районының Олы Мәтәскә кешеләре [Гарипова, б. 650–652]. Е.И. Чернышев күрсәтүенчә, бу авыллар Казан ханлыгы чорында ук яшәгән, әмма аларның нигезләнүе күпкә иртәрәк булуы да ихтимал. Кызганыч ки, моны документ белән раслау мөмкинлеге юк. Арча районына керә торган Югары һәм Түбән Мәтәскә авыллары гомер-гомергә бергә яшәгән, аларга бүлеп бирелгән җирләре дә уртак булган. 1793 елда уздырылган ызанлау вакытында бу ике авыл халкын берләштергән игенче общинасына барлыгы 1640 дисәтинә 1936 сажин җир туры килгән, шуның 1594 дисәтинә 2155 сажины – чәчүлек җирләре. XIX гасырның икенче яртысында мәтәскәлеләр

файдаланган басулар янәшәсендә эре җирбилүчеләрнең дә хосусый җир кишәрлекләре урнаша. Югары Мәтәскә янында элек алпавытлар А.К. Тюфянов, А.Е. Комаровскийныкы булган җирләр соңрак Арча мещаны И.Я. Горшеновка күчә. Шунда ук сәүдәгәр Гобәйдулла Габдулла улының печәнлекләре була, ул 1874 елның 20 июлендә сатып алган бу җирләрне 1881 елның 8 августында икенче гильдия Казан сәүдәгәре, Арча сәүдәгәре С.И. Кисловка 1000 сум алтынга сатып җибәрә. Шифалы үләннәр үстергән С.И. Кисловны җирле халык үләннәр белән дәвалаучы табиб буларак әле дә хәтерендә саклый, бу җирләрдә хәзер инде чытырманлык булса да, халык ул урыннарны «Кислов дачасы» дип атый. Түбән Мәтәскә авылы янындагы 63,5 дисәтинә җир кишәрлеге И.И. Аппаковныкы була. Анда тегермән дә эшли.

Мәтәскә халкы, нигездә, җир эшкәртеп көн күргән, кышкы сезонда, өстәмә табыш алу максаты белән, халык башка һөнәрләр белән шөгыльләнергә тырышкан, читкә китеп бәхет эзләүчеләр дә булган.

Тарихи яктан Югары Мәтәскә алданрак нигезләнгән булса да, XIX гасырда кеше саны, икътидаси мөмкинлеге ягыннан Түбән Мәтәскә өстенлек ала. Бу – нигездә, Себер юлы тракты өстендә урнашкан Түбән Мәтәскәдә почта станциясе төзелү белән бәйле. XIX гасыр ахыры рәсми документларыннан күренгәнчә, авылның 7 крестьяны ямщик хезмәтендә торган [Материалы.., б. 4–5]. XX йөз башында Түбән Мәтәскә авылының почта станциясе Николай Васильевич Михайлов милкендә була, станцияне карап торучы булып Василий Добрынин хезмәт итә. Биредә почтага хезмәт күрсәтү өчен 16 пар ат тотылган.

Почта йорты Казанның беренче гильдияле сәүдәгәре В.А. Савин тарафыннан төзелә. 1825 елгы тасвирламада бу йорт түбәндәгечә сурәтләнгән: «Озынлыгы тугыз сажин һәм бер аршин, киңлеге җиде сажин һәм бер аршин булган кирпич фундаментлы бер бина. Түбәсе кызылга буялган калайдан». Бина алты бүлмәдән торган, мич белән җылытылган. Йортка керә торган ишек башына зур «А» хәрефе һәм дә ике башлы бөркет сурәте куелган була. Утарда ямщиклар өе, кирәк-яраклар саклау бинасы һәм ат абзары урнашкан [Из истории..., с. 51]. XX йөз башында Казан губернасында 8 почта станциясе булса, шуларның икесе Казан өязе Түбән Мәтәскә һәм Карадуган авылында урнаша. Авыл аша почта юлы үтү бер яктан отышлы булса, крестьяннар өчен акча эшләү мөмкинлеген арттырса, икенче яктан, авыл тормышына тынычсызлыклар да алып килә. 1891 елның 13 декабрендә Карадуган арасы белән Мәтәскә арасын үткәндә берничә кеше, талау максаты белән, почтальоннарның юлына чыга. Талаучыларны куркыту өчен, почтальоннар һавага атарга да мәҗбүр булалар. Талаучылар урманга кереп качалар. Бу хәлдән соң почтальоннарны саклау һәм трактның куркынычсызлыгын тәэмин итүне көчәйтергә дигән боерык алына.

Казан арты авылларына хас булганча, мәтәскәлеләрдә дә, җир эшкәртүдән тыш, төрле һөнәрчелек эшләре белән шөгыльләнү киң

таралган. Халыкның бер өлеше авылда эшләсә, икенчеләре читкә китеп кәсеп иткән. XIX йөз ахырында Югары Мәтәскә кешеләре тире эшкәртүдән елына 200 сум керем алган, шулай ук татар крестьяны җир эшкәртүдән калган вакытында итек басу, агач эше, урман кисү, читән үрү, йон эшкәртү, пыяла кою белән дә шөгыльләнгән. Тегүчеләр, авылдан-авылга йөреп, заказга кием тегкәннәр. XIX йөз ахырында Югары Мәтәскә авылында тирә-якта танылу алган зәркәнче яшәгән, аның көмештән ясаган бизәнү әйберләре сәнгати югарылыкта булган. Шулай ук, Югары Мәтәскәнең ике атаклы миччесе булуы билгеле. Түбән Мәтәскә авылы миччеләренең исемнәре дә тарихка кергән, алар – Әхмәтша һәм Сиражетдин Әхмәдиевләр. Түбән Мәтәскәнең бер кешесе төрле татлы ризыклар, хәлвә әзерләп, Казан шәһәренә илтеп сату иткән. Авылларда умарта тотучылар да була, бу – табигать шартларына карап, төрле елда төрле күләмдә гаилә казнасына күпмедер табыш керткән. Мисал өчен, XIX йөз ахырында Югары Мәтәскә авылында 11 гаиләнең умарта тотуы билгеле. Үзләреннән арткан товарны базарда сатудан кергән акчаны гаиләне тоту, салым түләү өчен файдаланганнар.

Казан артындагы күп кенә авылларга хас булганча, Мәтәскә авылы кешеләре Казан шәһәренең завод-фабрикаларына китеп тә эшләгәннәр, байларда хезмәтчеләр дә булып торганнар. Вакытлыча кышкы сезонда гына эшләргә килгән татар крестьяннары Казан шәһәрендә яшәп тә калган. Кызганычка каршы, татар крестьяны җәй җир эшкәртеп, кышка кергәч, читкә китеп, мөмкинлеге булганда һөнәрчелек белән шөгыльләнеп яшәсә дә, әллә ни зур байлык җыя алмый. XIX йөз ахыры мәгълүматлары буенча, ике Мәтәскә авылында да йортларның өчтән бер өлешенең түбәсе салам белән ябылган [Материалы..., с. 4–5]. Шуның өстенә әле 1879 елда Түбән Мәтәскә авылында зур янгын чыгып, 60 йорт янып бетә [Список мест..., с. 7–8].

Түбән Мәтәскә авылында көндәлек кирәк-ярак сату өчен кибет (лавка) тотучылар да була. 2 кибет хуҗасы Мәгърифә Халитова һәм Ногман Шакиров үз авылы кешеләре булса, Нәбиулла Хәйбуллин – чыгышы белән Наласадан [ТР ДА. 3 ф. 1 тасв. 2243 эш. 207–226 кгз.]. Түбән Мәтәскә кешесе Гайнетдин Шәмсетдинов Казиле авылында Арча мещаны Дмитрий Федорович Кустовтан су белән эшләүче тегермән арендалап торган. Югары Мәтәскәдә дә Ия елгасы буенда бер су тегермәне эшләгән [Список населенных мест…, с. 156–157]. Түбән Мәтәскә авылы янындагы Аппаков дачасында бер кәгазь җитештерү «фабрикасы», бер вак-төяк сата торган кибет һәм бер тимерчелек алачыгы эшләп торган [Список мест..., с. 158–159].

Югары һәм Түбән Мәтәскә авыллары халкы тулы рухи тормыш белән дә яшәгән. Халыкның уртак бәйрәмнәре, җыеннары булган. Ике Мәтәскә авылы да Казан артының «Күкчә җыены»на караган, аны икенче төрле «Кыр җыены» дип тә атап йөрткәннәр. Монда Мәтәскә авылларыннан кала, Өчиле, Бирәзәбаш, Урта Бирәзә, Югары

Әзәк, Түбән Әзәк, Мөндеш, Кәче, Күкчә-Бирәзә авыллары кергән [Гарипова, б. 652].

Мәтәскә авылларында мәчетләр борын-борыннан эшләп килгән. Авыл халкы аның кайчан салынганын да белми, гадәттә, авыл нигезләнү белән үк мәчет ачыла торган була. Алдан ул гадәти бер йорт рәвешендә булса, халыкның мөмкинлеге булуга, манаралы бина итеп зурайтылган. Мәчетләрне җимергән тарихның караңгы бер чорында, XVII–XVIII йөзләр чигендә, 20 хуҗалыгы булган Югары Мәтәскә авылының мәчете юк иteлә, ә шулай ук 20 хуҗалыктан торган Түбән Мәтәскә авылы мәчетенә кагылмыйлар [Экстракт...]. Кабат Югары Мәтәскә авылында кайчан мәчет салынуы билгеле түгел, XIX йөзнең уртасында авылда бер мәчет эшләгән, бу мәчет мәхәлләсе үз эчендә 189 ир-атны, 174 хатын-кызны берләштергән. 1857 елдан башлап мәчетнең имам-хатыйбы булып Хөснетдин Шәмсетдинев торган [ТР ДА. 2 ф. 2 тасв. 8 эш. 69 кгз.], 1866 елдан аны Таип Фәхретдинев алыштыра [ТР ДА. 2 ф. 2 тасв. 273 эш. 253б–255 кгз.].

Таип Фәхретдинев Түбән Мәтәскә авылы имамы Мөхәммәдшакир Хәләфев, Күпербаш мулласы Камалетдин Нәҗметдинев, Кармыш-Казанбаш авылының Мөхәммәдситдыйк Хафизов белән берлектә мәхәллә кешеләренең милкен бүлүдәге хилафлыклары өчен гаепләнәләр, алар өстеннән Диния назарәтенә шикаять керә [ТР ДА. 2 ф. 2 тасв. 6781 эш. кгз. 18]. 1897 елгы материаллар буенча, Югары Мәтәскәдә имам урыны буш торган, имамның, югарыда аталган сәбәп аркасында, эштән азат ителгән булуы ихтимал. 1898 елда Югары Мәтәскә авылына имам-хатыйб булып Казан өязе Казиле авылы кешесе Габделхак Гатаулла улы мәдрәсәсен тәмамлаган Әүхәди Мифтахетдинев (Указы 1898 елның 6 октябреннән) килә [ТР ДА. 2 ф. 2 тасв. 734 эш. 236 кгз.]. Аннан соң аны Мөхәммәди Мифтахетдинев (Указы 1904 елның 6 октябреннән) алыштыра [ТР ДА. 2 ф. 2 тасв. 8464 эш. 54б–55 кгз.].

Авылның яңа җамигъ мәчете 1856 елда төзелә. Озынлыгы 5 сажин булган мәчетнең намаз укый торган өлеше 3 сажин, ә калганы – керү, кием һәм аяк киемнәрен калдыра торган урын. XX йөз башында 78 хуҗалыгы булган авылда мәчеткә йөрүче кеше саны 150 гә җиткән [ТР ДА. 2 ф. 2 тасв. 7606 эш. 5 кгз.]. Элеккеге мәчет инде бу кадәр халыкны сыйдыра алмый башлаган. 1906 елның 23 февралендә мәхәллә халкының мәчетне зурайту һәм ремонтлауга рөхсәт сорап язган үтенеченә уңай җавап алынган. Элеккеге мәчет бинасы 9 сажинга кадәр озынайтылган, һәр якка өчәр тәрәзә өстәлгән һәм михрабка да тәрәзә куелган. Мәчет түбәсе калай белән капланган. Шулай ук мәхәллә халкы исәбенә мәчет бинасы тулаем төзекләндерелгән [ТР ДА. 2 ф. 2 тасв. 7606 эш. 5 кгз.].

Түбән Мәтәскә авылы мәчетендә 1841 елдан башлап Мөхәммәдхәләф Сөләйманов (билгеләнү турында указы 1841 елның 17 июненнән), аннан аның улы – Мөхәммәдшакир Мөхәммәдхәләфев (1873 елның 30 ноябреннән) хезмәт иткән. 1895 елдан бу вазифаны

Сәлахетдин Гыймадетдинов (1895 елның 18 июненнән), Мөхәммәдфатыйх Мөхәммәдшакировлар ала (1905 елның 5 мартыннан). Мөхәммәдшакир Мөхәммәдхәләфев бер үк вакытта Күтернәс авылы мулласы вазифасын да үти. Ихтимал, Күтернәс авылы кечкенә авыллардан булып, аларның аерым мулла тоту мөмкинлеге булмаган, бу авыллар арасы бик якын булганга, алар бер мәхәллә исәпләнгән булса кирәк [ТР ДА. 2 ф. 2 тасв. 1887 эш. 302б–303 кгз.]. Соңрак Күтернәс авылы халкына Күпербаш авылы мулласы хезмәт күрсәтә башлый. Мөхәммәдфатыйх Мөхәммәдшакиров (ул Мөхсин фамилиясе белән дә билгеле) 1871 елда туган, Казиле авылында Габделхак хәзрәттә белем алган, ә Сәлахетдин Гыймадетдинев (Ишморатов) Казан өязе Түбән Ядегәр авылыннан, Малмыж өязенең Күшкетбаш мәдрәсәсендә белем эстәгән. Сәлахетдин мулла авыл җәмәгатьчелендә үз гамәлләре белән ризасызлык уята, аның хәмер эчүе дә, мәхәллә әгъзаларыннан акча алырга яратуы да халыкның ачуын кабарта. 1903 елның 10 октябрендә авыл җәмәгатьчелегенең зур күпчелеге аны вазифасыннан азат итәргә, муллалыктан алырга дигән карарга килә [ТР ДА. 2 ф. 2 тасв. 6870 эш. 4 кгз.]. Мөхәммәдшакир Мөхәммәдхәләфев тә Югары Мәтәскә, Күпербаш, Кармыш-Казанбаш муллалары белән бергә гаилә малын канунсыз бүлүдә гаепләнә, әмма аларның гаепләре расланмый. Бу – алар өстеннән дошманнарының доноcлары гына булырга тиеш.

Казан арты авыллары үзләренең мәдрәсәләре белән данлыклы була. Уку-укытуның куелышы, шәкертләр әзерләү ягыннан Курса, Кышкар мәдрәсәләреннән калышмаган, татар җәмгыятендә абруйлы мәдрәсә Түбән Мәтәскә авылында да эшләп килгән. XIX гасырның 80 нче елларында Мөхәммәдшакир Мөхәммәдхәләфев 15 ир баланы укыта, шул вакытта 17 кыз да дин дәресләре ала. Сәлахетдин Хисаметдинов укыткан 90 нчы елларда шәкертләр саны 34 кә җитә, әмма мулланың югарыда әйтелгән кырын эшләре аркасында, шәкертләр саны кинәт кими [ТР ДА. 2 ф. 2 тасв. 5568 эш. 32б–38 кгз.]. Әлеге мулладан соң билгеләнгән Мөхәммәдфатыйх Мөхәммәдшакиров мәдрәсәнең авторитетын бик тиз кайтара, ул эшләгән 3 ел эчендә шәкертләр саны 20 дән 42 гә җитә, ә гадәттә еллар дәвамында укучы кызларның саны тотрыклы рәвештә 17–18 кеше булса, ул эшләгәндә кызларның саны да 36 га җитә. Бу казанышлар – әлбәттә, мөгаллимнең зур хезмәте һәм абруе нәтиҗәсе. Мулла, мөгаллимнең янында булып, җәмгыятьнең анасы булачак кызларны укытуда, аларны тәрбияле, белемле итүдә абыстайларның фидакяр хезмәтен аерым билгеләргә кирәк. Татар авылында белем бирү, мәктәп-мәдрәсә тоту һәр имамның бурычы саналган, бу бурыч күңел ихтыяҗы белән эшләнгән, һәр авылның мулла, мөгаллим, абыстайлары – татар җәмгыятенең үсешен булдыручы төп көчләр.

Мәтәскә авылларының тарихлы икәнен күрсәтүче тагын бер чыганак – ул таш билгеләр, кабер ташлары. Сәнгати дәрәҗәдә эшләнгән кабер ташлары тарихы зур булган, маллы кешеләр көн күргән, югары рухи тормыш белән яшәгән авылларда сакланып калган. Түбән

Мәтәскә авылы зиратында XVI йөз урталарында ук куелган кабер ташлары безнең көннәргә кадәр килеп җиткән. Каберташ язмалары белгече А. Гайнетдинов Түбән Мәтәскә авылында тарихи яктан игътибарга лаеклы 9 кабер ташын күрсәтә. Шулар арасында иң борынгы кабер ташлары 1541–1542 елларга карый, алар – Аман хуҗа Кунак Хуҗабай улына һәм Җаян хуҗа Кунак Хуҗабай улына куелган ташлар. Кызганычка каршы, Түбән Мәтәскә имамнарына куелган барлык кабер ташлары да сакланып калмаган, әмма XX йөз башында бу авылда имамлык иткән дамелла Мөхәммәдфатыйх мулла Мөхәммәдшакир улы Яхинга (имамлыкка Указы 1905 елның 5 мартыннан) 1934 елны вафатыннан соң куелган таш Түбән Мәтәскә авылының тарихи ташлары рәтендә тора [Гайнетдинев, б. 231–233]. Кызганычка каршы, Югары Мәтәскәдә тарихи ташлардан бары тик берсе генә ачыкланып, аның 1915 елга караганлыгы билгеләнде [Гайнетдинев, б. 333]. Каберстан татар җәмгыятендә һәрвакыт тарихның үзе итеп кабул ителгән, зиратлар тәртиптә тотылган, чистартылган, кабер ташларына сак карарга тырышканнар. Түбән Мәтәскәнең кәгазьдә саклау мөмкинлеге булмаган чорда үз тарихын ташларда саклап кала алуы – бу авыл кешеләренең хөрмәткә лаек булуы хакында сөйли.

Татар җәмгыятенең рухи тормышы, мәгариф һәм мәдәният үсеше, тарихи сәбәпләр аркасында, авыл җирлеге белән бәйле. Шунлыктан, татар тарихын өйрәнүдә аның һәрбер авыл тарихы мөһим. Һәр авылның имамы, ул тоткан мәктәп-мәдрәсәсе татар дөньясы томышында, аның үсеш-үзгәрешендә хәлиткеч роль уйнаган.

Әдәбият

Гайнетдинов А.М. Арча районы эпиграфик истәлекләре. Казан: ТР ФА Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институты, 2016.

Гарипова Ф.Г. Авыллар һәм калалар тарихыннан. Т. I. Казан: Матбугат йорты, 2001.

Из истории почтовой связи (К 125-летию образования Казанского почтово-телеграфного округа): Сборник документов и материалов / отв. сост. Л.В. Горохова; сост. О.В. Федотова, Н.А. Шарангина; под общ. ред. Д.И. Ибрагимова и Н.А. Никифорова. Казань: Главное архивное управление при КМ РТ, 2010.

Материалы для сравнительной оценки земельных угодий в уездах Казанской губернии. Вып. 3. Уезд Казанский. Казань: Типография Г.М. Вячеслава, 1887.

Рәхим Г. Балалар күңеле. 18–19 нчы китап. Габдерәшид бабай. Казан: Мәгариф, 1919.

Список мест населенных пунктов Казанского уезда, с кратким их описанием. XII Кармышская волость / сост. И.А. Износков. Казань: Типография Губернского Правления, 1885.

Список населенных мест Казанской губернии. Вып.1. Уезд Казанский. 1878 г. / сост. Н.Н. Вячеслав. Казань: Губернская типография, 1878.

ТР ДА. 2 ф. 2 тасв. 8 эш.

ТР ДА. 2 ф. 2 тасв. 273 эш.

ТР ДА. 2 ф. 2 тасв. 1887эш.

ТР ДА. 2 ф. 2 тасв. 5568 эш.

ТР ДА. 2 ф. 2 тасв. 6781 эш.

ТР ДА. 2 ф. 2 тасв. 6870 эш.
ТР ДА. 2 ф. 2 тасв. 7606 эш.
ТР ДА. 2 ф. 2 тасв. 8464 эш.
ТР ДА. 3 ф. 1 тасв. 2243 эш.
ТР ДА. 204 ф. 177 тасв. 734 эш.
Экстракт в правительствующий сенат из Казанской губернской канцелярии о татарских мечетях // Эхо веков. 2006. № 1.

Сәлахова Эльмира Кадим кызы,
тарих фәннәре кандидаты, ТР ФА Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институтының Татарстан Республикасы халыкларының тарихи-мәдәни мирасы бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре